

Український гетьманат у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Боротьба за Правобережну Україну

(Опубліковано: Шевченків край: історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 2009. – С. 114–137.)

Тії слави козацької
Повік не забудем!

Т. Шевченко

На середину XVII ст. країни Європи були тісно пов'язані між собою економічними, політичними, культурними зв'язками. Більшість історичних процесів мали загальноєвропейське і континентальне значення. Такою стала й Українська революція 1648–1676 рр.¹ За визначенням істориків вона, поряд з Тридцятилітньою війною 1618–1648 рр. та Англійською буржуазною революцією середини XVII ст., відіграла важливу роль в остаточному краху політичної системи контрреформації, яка трималася на монархії іспанських і австрійських Габсбургів на заході Європи й Речі Посполитої – на сході². Революційні події в Україні спричинили історичну зміну міжнародних сил у Центрально-Східній Європі. Вони остаточно послабили геополітичну міць Речі Посполитої та Кримського ханства, стримали європейську агресію Османської імперії й політично зміцнили роль Російської імперії, яка розпочала експансію на захід. Окрім того, національно-визвольна боротьба українців сприяла здобуттю незалежності Прусією у 1657 р. та зміцнила позиції Шведського королівства у Північній Європі. Ці події мали великий міжнародний резонанс і впливали на ситуацію в Європі в другій половині XVII століття.

Лише на початку XVIII ст. остаточно вирішилося питання про міжнародно-правовий статус України. Довготривала боротьба Речі Посполитої, Російської та Османської імперій, Шведського королівства, Кримського ханства за право поширювати свою владу на українські землі завершилася тим, що Правобережна Україна остаточно відійшла до Польщі, а Лівобережжя у статусі політичної автономії залишилося у складі Російської імперії.

Протягом перших десяти революційних років (1648–1657) Український гетьманат, завдяки впровадженій Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості, остаточно утвердився в геополітичній структурі Європи як держава фактично невіддєла, але номінально залежна від монарших дворів регіону. На території Центрально-Східної Європи з'явилося нове державно-політичне утворення на чолі з гетьманом, яке претендувало на певний міжнародний статус, що їй у той час могли забезпечити тільки регіонально наближені династичні двори. Самопроголошений правитель гетьманату Б. Хмельницький був визнаний європейськими і азійськими монархами як васально залежний володар, який мав право йменуватися титулом «*dux*»³.

Богдан Хмельницький народився у сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького у грудні 1595 р. Серед ймовірних місць народження одні історики називають Черкаси, Чигирин, інші – Суботів, ще інші – Лисянку⁴. Зіновієм майбутнього гетьмана назвали батьки, а Богданом охрестили у церкві, адже він побачив світ у день святого Теодора, що серед народу традиційно звався Богданом. Батько Богдана довгий час перебував на військовій службі у польського коронного гетьмана С. Жолкевського, й проживав у містечку Жовква на Львівщині, а потім служив у корсунського та чигиринського старости Я. Даниловича. На початку XVII ст. брав участь у відбудові Лисянки, був її громадянином і там обліковував податки, тобто був збирачем податків. Відомості про це ми знаходимо у літописі Григорія Грабянки, який посилається на польського історика Веспасіана Коховського: «Пишучи літописец полский Веспесіан Коховский Хмельницкого начало, вспоминает, от Жмудские страни бити, а по иных свидетельству – от Лисянки, украинского града...», а далі «Егда же Иоану Даниловичу, Воеводи Рускому, староство Чигиринское от Короля дано било, тогда Хмельницкій поиде тамо, і бил писец, написуя поемлемия от людей дани»⁵. Очевидно саме там Михайло Хмельницький одружився з козачкою з Переяслава, яка й дала життя видатному державному діячеві. Материнське виховання, що здійснювалося згідно з козацькими звичаями і традиціями, справило великий вплив на формування характеру Богдана. Та й саме життя у Середньому Подніпров'ї проходило в небезпечних умовах степового

прикордоння і загартувало його вже у дитячі роки. Знання Богдан здобув у школі при одному з київських монастирів та єзуїтському колегіумі у Львові. Поєднання традиційної освіти із елементами західноєвропейської культури сприяло формуванню юнацького світогляду. Він успішно пройшов класи граматики, поезики і риторики, добре знав і вільно володів польською та латинською мовами. Разом із своїм батьком Б. Хмельницький брав участь у багатьох боях і битвах з ворогами України. 1620 р. після поразки від турків під Цецорою батько Богдана загинув, а він сам потрапив до полону і протягом двох років перебував у стамбульській в'язниці. Звідти його очевидно визволили українські козаки. Після чого подальша доля Хмельницького тісно пов'язана з Військом Запорозьким. Більшість морських і суходольних козацьких походів у 20–30-х рр. XVII ст. не обходилися без діяльної участі здібного й відважного козака Богдана. Це помічає козацьке товариство – спочатку його обирають сотником Чигиринської сотні Черкаського реєстрового полку, а невдовзі він займає високу посаду військового писаря Війська Запорозького⁶. Перебуваючи серед козацької старшини, всіляко підтримував її стремління захистити права не лише запорозької спільноти, а й усіх пригноблених станів українського народу. Саме тому Богдан взяв участь у козацько-селянському повстанні проти польської влади 1637–1638 рр., після поразки якого виніс для себе багато уроків. Про зміцнілий авторитет Б. Хмельницького не лише в Україні, а й за її межами свідчить той факт, що протягом 1644–1646 рр. він багато разів виїжджав до Польщі та Франції для переговорів про участь козацьких підрозділів у воєнних операціях Тридцятилітньої війни. Безпідставний наїзд загону польського урядовця Д. Чаплинського 1647 р. на родинне гніздо Б. Хмельницького на Черкащині стало поштовхом до того, що козацький сотник подався по допомогу на Січ. Там, на Запорожжі, він прийняв рішення визволяти не тільки свій маєток від поляків, а і всю Україну⁷.

Гетьман України уклав ряд міжнародних угод серед, яких в історіографічній традиції виділяються його домовленості з Московським царством, що з часом під впливом певних чинників набули міфологічного забарвлення щодо «возз'єднання», «приєднання», «об'єднання» і т. д. України з Росією. Відомо, що на козацькій раді 1654 р. у Переяславі не приймалася жодна угода. У результаті тогочасних лютнево-березневих переговорів між Українським гетьманом і Московським царством виникли два документи – 23 пункти-«статті», які послав Б. Хмельницький до Москви і які мали лягти в основу майбутнього договору та 11 пунктів-«статей», які прислав до Чигирини московський цар Олексій Михайлович. Лише окремих пунктів цих «статей» (їх називають ще «Березневими») дотримувалися сторони протягом наступних років. За твердженням багатьох істориків, ні українська, ні російська сторона не виконували більшості з досягнутих домовленостей, а отже можна говорити лише про номінальний царський протекторат над ранньомодерною Українською державою⁸. До речі, у цей же час Б. Хмельницький, не соромлячись, намагався домогтися захисту від турецького султана та рухався у напрямку визнання протекції угорського князя та шведського короля. Отже він «лякав» одного монарха другим та намагався протиставити тогочасних династичних володарів одного одному з метою здобути самостійність для створеної козацької держави. Події, що відбувалися під час січневої Генеральної ради у Переяславі та лютнево-березневих переговорів українських дипломатів у Москві, можна сприймати лише як певний етап у зовнішній політиці гетьманського уряду на шляху до творення незалежної від тогочасної Польщі України.

Можна стверджувати, що лютнево-березневі домовленості між Україною та Росією у 1654 р. так і не були схвалені на Генеральній раді, а, отже, згідно з тогочасними вітчизняними політико-культурними традиціями, не відбулася їхня ратифікація найвищим законодавчим органом ранньомодерної Української держави. На січневій раді, яка відбулася перед тим у Переяславі, лише було дозволено розпочати процес узгодження пропозицій для майбутнього українсько-російського договору. На нашу думку, потрібно говорити лише про визнання гетьманом Б. Хмельницьким номінальної васальної підлеглості московському цареві Олексію Михайловичу. Але навіть і це не стримувало українського володаря від проведення самостійної зовнішньої політики, яка досить часто розходила з планами Москви. Таким чином, тогочасні українсько-російські домовленості не набули міжнародно-правової легітимності⁹.

Вагомим доказом цього є зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду після 1654 р., що була направлена на збереження союзницьких відносин з кримським ханом та визнання протекції шведського короля, угорсько-трансільванського князя і турецького султана. Протягом 1648–1657 рр. Український гетьманат завдяки політиці Б. Хмельницького остаточно утвердився у

геополітичній структурі Центрально-Східної Європи як держава, що фактично була непідлеглою, але номінально залежною від монарших дворів регіону.

А якою була зовнішня політика наступників Б. Хмельницького на гетьманській посаді? Загроза окупації російськими військами північно-східних земель України змусила його наступника гетьмана І. Виговського пришвидшити підписання угоди з Польщею, укладеної в листопаді 1658 р. у Гадячі. В умовах українсько-російської війни 1658–1659 рр., дипломатія цього гетьманського уряду розвивалася за такими основними напрямками – польському, московському, шведському, турецькому та кримському, – кожний з яких був важливий для справи утримання, здобутої козацькою Україною, незалежності. У жовтні 1658 р. І. Виговський написав листа до шведського короля Карла Густава, у якому висловив стурбованість з приводу недовісти українсько-шведського союзу, укладеного перед тим у Корсуні. Одночасно він звернувся до брата Карла X герцога Адольфа з проханням про заступництво перед польським королем та надання військової допомоги. Однак Швеція не зважала на ці звернення гетьмана – вона, підписавши мирний договір з Москвою, зламала дипломатичні плани українського уряду і позбавила надії на допомогу з боку Швеції у боротьбі з російськими військами.

Ще на початку 1658 р. І. Виговський уклав військовий союз з кримським ханом Мегмет-Гіреєм IV, згідно з яким кримський уряд зобов'язувався підтримувати Україну як у зовнішньополітичних акціях, так і у внутрішніх конфліктах, що набирали сили у козацькій державі. Хоча використання татар у придушенні антигетьманської опозиції й викликало невдоволення певної частини старшини, але саме сорокатисячне кримське військо допомогло І. Виговському розгромити російську армію під Конотопом у червні 1659 р.¹⁰

Незважаючи на підписання Гадяцького договору, українсько-польські стосунки залишалися досить складним питанням міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі. Україна так і не дістала від поляків обіцяної військової допомоги. І. Виговський відправив до Польщі свого посла П. Тетерю з пропозиціями для короля укласти мир зі Швецією й направити певну кількість війська до Чигирини. У середині грудня до Варшави з повторною місією від гетьмана прибув полковник А. Жданович. Просування російських полків далі в Україну змусило І. Виговського знову послати до короля посольство у складі Ю. Немирича, Г. Лісницького та С. Мазепи «просити людей на поміч». Щоб стримати ворожий наступ до Москви для ведення переговорів було направлено полковника І. Кравченка. Царські дипломати пропонували українцям перемир'я на основі пунктів Гадяцької угоди, що було з їхнього боку спритним дипломатичним ходом. Адже практичні дії російських воєвод в українських містах засвідчували протилежне. Підтримка росіянами самопроголошеного гетьмана І. Безпалого та жорстока політика щодо місцевого населення переконали І. Виговського у нещирості намірів Москви.

Під час війни з Росією український уряд продовжував дипломатичну діяльність в інших країнах Центрально- та Південно-Східної Європи. У цей час до Чигирини прибувають угорський та молдавський послани. Окрім того, І. Виговський направив посольство до Стамбула – на випадок розриву союзницьких стосунків з Польщею. Гетьман засвідчував готовність прийняти зверхність турецького султана в обмін на військову допомогу.

Оцінюючи дипломатію І. Виговського, один з польських урядовців відзначав, що українці не хочуть бути «...ні під Вашою Королівською милістю, а ні під царем; сподіваються вони цього досягнути, обманюючи і лякаючи Вашу Королівську милість царем, а царя Вашою Королівською милістю»¹¹. Таким чином умілими дипломатичними заходами І. Виговський за несприятливої внутрішньо-політичної ситуації зумів забезпечити іноземну допомогу проти набагато більш ніж семидисятитисячної російської армії. У Конотопській битві на боці гетьмана окрім свого п'ятнадцятитисячного війська, було сорок тисяч татар, п'ять тисяч поляків, по декілька тисяч німців, волохів, молдаван та сербів. Перемога І. Виговського над росіянами під Конотопом хоча і викликала великий резонанс на європейському континенті, але, зважаючи на певні чинники, не змінила міжнародну і геополітичну ситуацію у Центрально-Східній Європі. На початку 1664 р. І. Виговського звинуватили у зраді інтересів Речі Посполитої і без суду, за наказом польського полковника С. Маховського 16 березня розстріляли* недалеко від Лисянки¹², про що свідчить

* На Правобережжі 1663 р. проти політики гетьмана П. Тетері розгорталася антипольське повстання. П. Тетеря, його кум С. Маховський, полковник С. Чарнецький та ін. жорстоко придушували народні виступи. І. Виговського звинуватили у симпатіях до повстанців, підбурюванні населення до виступів. Без королівського відома І. Виговського позбавили всіх прав і привілеїв, котрі він мав у зв'язку з сенаторським титулом, і засуджено до розстрілу. Олена

скарга старшини Війська Запорозького до короля, складена 30 листопада того ж року в обозі під Лисянкою¹³.

Підписання наступним гетьманом Ю. Хмельницьким у жовтні 1660 р. Чуднівської угоди з Польщею викликало невдоволення певної частини козацтва Лівобережної України, яке невдовзі оформилося у несприйняття нею влади сина Б. Хмельницького та започаткування окремого наказного гетьманства над полками Задніпров'я – Я. Сомка. Протягом 1660–1662 рр. уряд Ю. Хмельницького здійснив п'ять походів на Лівобережжя з метою його завоювання, однак вони не принесли бажаного результату¹⁴. Протягом свого правління Ю. Хмельницький відправив 12 козацьких посольств до польського короля Яна Казимира. Вони запрошували польського монарха втрутитися у розвиток подій в Україні з метою її об'єднання. Також Український гетьманат розвивав активність у напрямку відновлення, а потім підтримання постійних «братерсько-дружніх» стосунків з Кримським ханством. Лише протягом квітня–червня 1662 р. до Бахчисарая було відправлено 7 делегацій Війська Запорозького. Головним пунктом інструкцій для усіх посольств була вимога до хана надавати військо для участі в бойових операціях на Лівобережжі. Але поразка на дипломатичному фронті змусила Ю. Хмельницького відмовитися від булави.

Новий гетьман П. Тетеря, який перед тим був генеральним писарем в уряді Ю. Хмельницького розпочав проводити об'єднувачу політику, наслідуючи традиційні методи свого попередника. Взимку 1663–1664 рр. за підтримки короля він здійснив великий похід на Лівобережну Україну. З іншого боку лівобережний гетьман І. Брюховецький за допомогою протекції російського царя намагався підкорити своїй владі Правобережжя. В результаті там виникло антипольське повстання: з-під королівської влади відійшли міста Стеблів, Ставище, Умань, Канів та інші. Повстали також селяни та міщани Лисянки – тогочасного базового осередку польської артилерії. В околицях міста діяли козацькі ватажки Варениця та Сулимка. У лютому і червні 1664 р. польське військо на чолі з С. Чарнецьким намагалося придушити повстання і штурмом оволодіти Лисянкою. Проте їй вдало обороняли козаки Прилуцького, Полтавського, Зінківського полків (близько двох тисяч осіб) та міський гарнізон на чолі з прилуцьким полковником Л. Горленком. Після невдалих спроб взяти Лисянку штурмом, наприкінці жовтня 1664 р. польські війська розпочали її облогу. Під час підходу до міста основних польських сил козацьке військо полковника Л. Горленка здійснило раптову атаку на ворога поза міськими мурами. Внаслідок цього супротивник зазнав значних втрат, було тяжко поранено С. Чарнецького. Відійшовши за фортечні мури, козаки продовжували боронитися. Поляки обстріляли місто з гармат, що спричинило в ньому пожежу. Однак козацький гарнізон та міщани швидко її локалізували. Згоріли лише місцева церква та кілька будинків. Вороже військо ще кілька разів штурмувало місто. Проте захопити Лисянку їм не вдалося. В першій половині грудня 1664 р. облога міста була знята¹⁵.

З огляду на поспішний виїзд з України гетьмана П. Тетері (червень 1665 р.), що фактично означало самоусунення від гетьманства, рішучі дії сотника Медведівської сотні Черкаського полку С. Опари забезпечили йому деяку популярність серед люду, через що поширилися чутки про можливість його обрання наступником П. Тетері. Останній, незважаючи на підпорядкування Опари його владі, негативно оцінював діяльність того і часто говорив, що якщо він перейде під московську протекцію, то цар видасть його татарам в обмін на П. Шереметьєва, який довгий час перебував у кримському полоні. 11 червня 1665 р. на чолі двох полків (пішого та кінного, загальною кількістю близько однієї тисячі осіб) С. Опара оволодів важливим у стратегічному плані полковим містом Правобережжя Уманню, вибивши звідти російську залoгу. Через деякий час його підрозділи оволоділи Лисянкою. Очевидно, в Умані С. Опара проголосив себе гетьманом правобережного Війська Запорозького і призначив генеральну старшину. На козацькій раді він навів одне з основних гасел Б. Хмельницького – «одрізати ляхам границю (України) по Случ»¹⁶. 18 серпня 1665 р. у результаті змови С. Опара був заарештований татарами, а потім виданий його наступнику П. Дорошенку, який згодом відіслав його польському королеві. Останній віддав наказ стратити С. Опару, що й було виконано після 15 жовтня 1665 р.¹⁷

У травні 1666 р. у с. Андрусово поблизу Смоленська розпочалися тривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багатолітній війні між обома державами. Через два місяці, у серпні, польські дипломати нарешті отримали дипломатичний лист-інструкцію від короля,

Стеткевич, дізнавшись про страту чоловіка, померла від розриву серця. І. Виговського і його дружину поховали, як зазначено в Чернігівському літописі, у Великому Скиті, але в дослідників є сумніви щодо достовірності свідчень літопису.

де говорилося, що Правобережну Україну з Києвом, Каневом та Лисянкою ні в якому разі не уступати, а щодо Лівобережжя, то слід було «вимагати, щоб по Ніжин, або принаймні по Переяслав наше залишилось». Зі свого боку, цар теж погоджувався на відхід під сферу впливу Польщі Правобережжя, крім Києва з околицями. Враховуючи це, у кінці листопада делегація запропонувала компромісне рішення протилежній стороні. Зважаючи на погіршення ситуації в Україні і поступове витіснення з Правобережжя гетьманом П. Дорошенком польських військ, у грудні на засіданні ради сенату Речі Посполитої було вирішено прийняти московські вимоги і підписати перемир'я. Рівно через місяць, 30 січня 1667 р., такий договір був укладений, однак він ставав лише угодою про міжнародно-політичний розподіл України між Річчю Посполитою та Московською державою. Його третя стаття красномовно свідчила про те, що Лівобережна Україна мала перебувати під протекцією царя: «...і весь той край, від Дніпра, що під Києвом і що від путивльського кордону, від теперішнього часу й дня протягом теперішніх перемирних літ не належатиме у владі його Королівської Величності»¹⁸. За домовленістю термін договору мав бути 13,5 років. Вирішувалася і проблема Правобережжя: «А тих козаків із другого боку Дніпра, що від Києва, його царська Величність звільняє від присяги, виконаної собі на підданство, протягом тих примирних літ, не прийматиме їх собі в протекцію, не вступатиме до міст і городів, що там розташовані»¹⁹.

Проте українці продовжували відстоювати незалежність і цілісність своєї вітчизни. Тому більшість із статей Андрусівського договору не виконувалися. У зв'язку з цим у жовтні–грудні 1667 р. переговори між Польщею і Росією продовжилися у Москві. Договір про антитурецький союз, укладений у грудні між королем і царем, був не стільки угодою проти Османської імперії, скільки союзом проти національно-визвольної боротьби українського народу. Через два роки (1669) на других польсько-російських переговорах в Андрусові Москва вже запрошувала українських дипломатів з «обох берегів» Дніпра на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися переходу Правобережної України під «високу руку» царя.

Разом з тим Ю. Хмельницький, П. Тетеря, І. Брюховецький у різний час не один раз відсилали своїх дипломатів до Османської імперії, аби заручитися підтримкою турецького султана. Однак лише наприкінці 60-х рр. XVII ст. це вдалося зробити гетьману П. Дорошенку. Один з найбільших дослідників життя та діяльності цього гетьмана історик і його нащадок Дмитро Дорошенко писав, що «...коли на сторожі її (України) розірвання стояли обидві сусідні держави – Москва і Польща – досягти об'єднання й унезалежнення» його козацькому пращуру можна було лише опираючись на допомогу іншої потужної держави, якою на той час була Туреччина.

Українська верхівка боляче сприйняла звістку про Андрусівське перемир'я між Москвою та Варшавою і розподіл сфер впливу над Україною²⁰. Проти договору рішуче виступив правобережний гетьман П. Дорошенко. Він став впроваджувати в життя направлені на варшавський сейм вимоги Лисянської ради від 20 лютого 1666 р.²¹, на якій козацькі старшини Правобережної України відмічали, що оскільки поляки розоряють Україну військовими постанами та податками, не захищають від Москви, то мають залишити Україну добровільно, в іншому разі козацтво застосує проти них силу²². З цією метою було запропоновано вступити у змову з кримським ханом та турецьким султаном.

Вже восени 1667 р. П. Дорошенко з об'єднаним турецько-козацьким військом напав на польські сили в Галичині, змусивши короля Речі Посполитої Яна Казимира надати козакам широку автономію на Правобережжі. Але цей успіх не задовольнив гетьмана. На початку 1668 р. старшинська рада одностайно ухвалила, «щоб по обидві сторони Дніпра жителям були у з'єднанні і жити осібно...»²³. Тому, зміцнивши сили у Правобережній Україні, П. Дорошенко влітку 1668 р. перейшов із військом на лівий берег Дніпра і рушив на зустріч військам лівобережного гетьмана І. Брюховецького, який на той час вже повиганяв московські залоги з частини лівобережних міст. Військо І. Брюховецького стояло табором під Опішнею (тепер Полтавська область). Лівобережні козаки, дізнавшись про похід гетьмана П. Дорошенка виступили проти гетьмана І. Брюховецького і 8 червня 1668 р. вбили його. П. Дорошенко був проголошений гетьманом України по обидва боки Дніпра і досягнув вершини влади.

Проте в різних колах українського суспільства та за його межами стало зростати занепокоєння посиленням гетьманської влади. На думку окремих сучасних істориків, П. Дорошенко був чи не єдиним з гетьманів доби Руїни, який послідовно проводив політику Б. Хмельницького на зміцнення національної держави в етнографічних межах українських земель.

Однак не всі представники тогочасних політичних сил України погоджувалися з деякими аспектами політичної програми Дорошенка, насамперед, із шляхами її реалізації. В результаті в 1668 р. на Запорозжжі було обрано гетьманом Петра Суховієнка, який намагався скинути правобережного гетьмана Дорошенка²⁴. Прагнення П. Суховієнка підтримав уманський полковник Михайло Ханенко, який звинуватив П. Дорошенка у змові з турецьким султаном. Тому влітку 1669 р. гетьман П. Дорошенко вів жорстоку боротьбу з П. Суховієнком, котрого підтримували Крим, частина полковників та М. Ханенко, а також Ю. Хмельницький. Проте татари за наказом султана залишили П. Суховієнка. Тоді й козаки, які його підтримували, віддали свої симпатії М. Ханенку. Особисті погляди останнього на політичне майбутнє України, її внутрішній устрій і зовнішньополітичні стосунки, які відрізнялись від поглядів П. Дорошенка, були мотивацією того, що Ханенко висунув свою кандидатуру на гетьманство від частини полків Правобережжя і Запорозької Січі. Під м. Умань у вересні 1669 р. відбулася козацька рада, на якій М. Ханенка було обрано гетьманом, а П. Суховієнка писарем.

Тим часом з Брацлавщини до П. Дорошенка надійшли вісті про активізацію польських підрозділів. Тому, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом Дем'яна Ігнатовича-Многогрішного, повернувся на Правобережну Україну. Такий крок був помилковим: він відмовився повернутися на Лівобережжя щоб зміцнити владу свого уряду. Тут свій шанс використала Москва. Вона рушила на Лівобережжя, примусивши Д. Многогрішного зректися П. Дорошенка і визнати зверхність царя. Таким чином, за підтримки різних політичних сил в Україні стало аж три гетьмани – Дорошенко, Многогрішний, Ханенко.

У таких умовах між гетьманським урядом П. Дорошенка та султаном Мегмедом IV були досягнуті домовленості про підпорядкування України султанській владі на умовах протекторату. Її основні положення були узгоджені на загальнокозацькій раді у Корсуні в березні 1669 року²⁵.

Того ж року М. Ханенко, намагаючись випередити дії П. Дорошенка спробував об'єднатися із Д. Многогрішним. Проте це йому не вдалося, і він рушив на П. Дорошенка. Останній змушений був закритися у м. Стеблів. М. Ханенко штурмував місто і вже майже його взяв, коли на підмогу Дорошенкові прийшли війська Івана Сірка, білгородського хана, полки брата Григорія та військо канівського полковника Лизогуба. Із декількома сотнями козаків М. Ханенко 29 жовтня 1669 р. ледве встиг вийти з оточення і відійти на Січ. Тієї ж осені П. Дорошенко завдав поразки П. Суховієнку та Ю. Хмельницькому. Першому вдалося втекти до Криму. Подальша його доля невідома. Ю. Хмельницький потрапив у полон до білгородських татар і згодом був відісланий до Стамбула.

З метою уточнення окремих статей українсько-турецької угоди щодо підпорядкування України султанській владі на умовах протекторату 1669 р. до Стамбулу було відряджено українське посольство на чолі з М. Портянкою. Пункти цього договору були такими: визнання за Військом Запорозьким всіх етнічно українських земель від Перемишля й Самбора до Севська і Путивля; обрання гетьмана на довічне володарювання; звільнення населення України від сплати податків; автономія православної церкви і перебування її під константинопольським патріархом; турки й татари, що прибували в Україну мали селитися лише у визначених містах, їм заборонялося будувати мечеті; кримському ханові заборонялося руйнувати українські міста і села та брати ясир; султан і хан без відома гетьмана не могли укладати договори з польським королем і московським царем тощо. Ймовірно, що більша частка положень була погоджена, адже П. Дорошенко отримав клейноди від султана, а на козацькій раді у грудні 1670 р. була складена присяга йому на вірність.

Щоб «приспати» пильність польської сторони П. Дорошенко й далі листувався з королем Михайлом Корибутом та великим коронним гетьманом Яном Собеським. У кінці березня 1671 р. П. Дорошенко знову вислав до Варшави пропозиції щодо примирення (вони повторювали Острозький проект), тим самим востаннє пропонуючи Короні прийняти їх перед загрозою оголошення війни. Діставши чергову відмову, гетьман у липні за сприяння татарсько-турецьких сил розпочав облогу Білої Церкви. Натомість на територію правобережної частини козацької України вступила польська армія на чолі з Я. Собеським, підсилена козацькими полками М. Ханенка та І. Сірка. До кінця року ці війська оволоділи Брацлавом, Могилевом, Баром, Меджибожем, Вінницею та іншими містами.

Незважаючи на сутички між обома арміями, П. Дорошенко не полишав задумів про укладення «грунтового трактату» з Річчю Посполитою, про що свідчить його лист до короля від 24 серпня 1671 р. Разом з тим, посилення наступу коронних військ змусила гетьмана

висловлюватися вже відвертіше: «непевність ласки Й.К.М. (його королівської милості – Т.Ч.)... викликає у мене і у Війська Запорозького бажання, що інших мушу шукати протекцій, аби визволена з неволі Україна від Прадідів, Дідів, і нинішніх Батьків posteritati віддав»²⁶.

Окрім польського і турецького напрямків забезпечення монаршої зверхності, П. Дорошенком відпрацьовувався й варіант підлеглості бранденбурзькому курфюрсту. Хоча, очевидно, це був знову лише тактичний хід задля тиску на Річ Посполиту і з метою одержання від неї більших «привілеїв і вольностей». Адже така підлеглість передбачалася лише у разі висунення Фрідрихом I Вільгельмом своєї кандидатури під час чергових виборів польського короля. 28 березня 1671 р. гетьман направив до курфюрста лист, в якому, зокрема, говорилося й про мотивації українського правителя, які спонукали його до відходу від зверхності королів Польсько-Литовської держави: «Бажаючи одначе, як цеї Батьківщини сини, знову залишитись під природнім Паном, багато разів ми за цього ж небіжчика Хмельницького та за інших попередників наших укладали угоду за присягою самого Й.М. (його милості – Т.Ч.) Короля польського й усіх духовних та світських сенаторів: але ніколи нам польські панове, вживаючи проти нас різних хитрощів, згаданих присяг не дотримували і скільки мали сили, старалися ім'я наше знищити»²⁷. Наступні слова Дорошенка засвідчували, що він і надалі, незважаючи на договір з султаном, продовжував дотримуватися польської протекції.

У 1671 р. розпочалася українсько-польська війна. На боці Польщі виступило військо правобережного гетьмана М. Ханенка, яке нараховувало 16 тисяч козаків і 5 тисяч калмиків. Ці формування взяли активну участь у поході польської армії на Правобережжя, що засвідчив у своєму щоденнику французький підданий Ульріх фон Вердум²⁸. Щоб ударити в тил полкам П. Дорошенка, М. Ханенко, сподіваючись на розгром суперника, чекав на прихід польських військ. Після того, як Я. Собеський завоював землі понад Бугом (від Меджибожа до Брацлава), до нього у вересні знову прибули посланці від гетьмана М. Ханенка. Той сповіщав, що він із військом отаборився неподалік від Чигирина. До нього приєднався козацький полковник І. Сірко, з яким М. Ханенко збирався воювати проти білгородських татар – союзників П. Дорошенка. Щоб заохотити запорожців до боротьби з татарами, М. Ханенко просив Я. Собеського прислати на Січ універсал від імені короля.

Іван Сірко, який був одним із головних винуватців розгрому полків М. Ханенка під Стеблевом у 1669 р., постійно змінюючи упродовж незначного часу свої політичні орієнтири, нарешті перейшов на бік правобережного гетьмана М. Ханенка. Разом вони розбили кримського хана Селім-Гірея, який намагався допомогти П. Дорошенкові, напали на татарські улуси Білгородщини, а ще згодом навіть здійснили кілька важких і виснажливих спільних походів на турецькі міста Аслам і Джан-Кермен.

Козаки правобережного гетьмана Ханенка (йому на той час підкорялося шість полків) вступили в Ямпіль, а потім у Брацлав. Польську залозу М. Ханенко не допустив у Ямпільську фортецю. 8 жовтня 1671 р. український гетьман зустрівся з Я. Собеським у Брацлаві, де відбулася спільна українсько-польська нарада з військових питань. Поляків репрезентували коронний гетьман Я. Собеський і князь Д. Вишневецький, а українців – гетьман М. Ханенко та його старшина: полковники Сірко, Зеленський, Лисиця, Іскрицький. Під час наради було прийнято рішення просуватися до м. Кальника.

Проте коронне військо, яке завоювало близько сорока правобережних міст і містечок, все ж непевно почувалося в чужому краї. Яну Собеському так і не вдалося оволодіти Кальником. М. Ханенко також був дещо стривожений, і прохав коронного гетьмана, щоб той дав йому для особистої охорони десять польських хоругв. Між українськими козаками й польськими жовнірами раз по раз виникали збройні сутички. Стали напруженими і взаємини самих ватажків козацтва – М. Ханенка, який не довіряв своїй старшині та І. Сірка. Останній мав більший вплив серед запорожців, ніж Ханенко. Серед січовиків почалися заворушення, спричинені малою платнею короля. І тому гетьман М. Ханенко заявив, що готовий віддати свою булаву П. Дорошенку, якщо той випустить на волю його дружину й старшого сина. Оголошена відставка, на думку гетьмана, мала заспокоїти невдоволених козаків.

Через деякий час багато полкових міст, які перебували під впливом М. Ханенка, почали схилитися під владу гетьмана П. Дорошенка²⁹. Козаки звинуватили свого гетьмана М. Ханенка в тому, що він дозволив польському гарнізону розташуватися в Брацлаві. П. Дорошенко, намагаючись втримати владу над придніпровськими містами, надіслав універсали до козацьких

полковників, щоб ті збиралися до нього під Лисянку воювати проти поляків. Проте частина козаків не підтримала П. Дорошенка. На бік поляків з Лисянки перейшов сердюцький сотник Гладкий з 500 козаками. У такій ситуації П. Дорошенко мав у підпорядкуванні невелике козацьке військо та незначні загони білгородської орди. Однак 18 листопада 1671 р. до П. Дорошенка на підмогу прийшла велика кількість білгородської орди та яничари. Взагалі того року в боротьбі правобережного гетьмана П. Дорошенка з поляками і військами М. Ханенка та І. Сірка брали участь 20 тисяч кримських татар та одна тисяча турків. Про це свідчить універсал П. Дорошенка, розісланий з-під Лисянки до канівського, черкаського, чигиринського полковників і усієї козацької старшини із застереженням остерігатися союзників козаків – кримських татар і турків³⁰. Скоро в Лисянці при П. Дорошенкові вже були сердюки, Чигиринський, Корсунський, Черкаський, Торговицький, Канівський козацькі полки. За таких обставин поляки направили в Лисянку своїх послів із пропозицією миру. Дорошенко їм відмовив і передав, що «будуть вони миритися під Львовом, а не під Черкаськими містами».

У грудні 1671 р. П. Дорошенко з 27-тисячним військом підступив до Ладижина. М. Ханенко з козаками зачинився в замковій фортеці. На вимогу видати Ханенка старшина 9 грудня відповіла Дорошенку листом, який є дуже цікавий з погляду на ідеологічні засади тієї частини українського козацтва, котра підтримувала «польського» гетьмана протягом його правління. Докоряючи П. Дорошенкові за союз із турецьким султаном, ханенківці радили йому: «Віддалися від поганської протекції і поклонися королеві, природному своєму панові... Тоді наш побачить Пан твою прихильність і покору, а Військо Запорозьке теж побачить твою до себе зичливість, будь, Ваша Милість, певен, що його Милість Пан Гетьман наш дані собі от короля клейноди і знаки військові положить, і по залученню братерському з нами всіма й військо коронне без труднощів відступлять. А тоді запевно і віра свята, і мила отчизна будуть краще процвітати вольностями своїми...»³¹.

За свідченням літописців, після від'їзду Я. Собеського до Польщі, загальне керівництво над польсько-українськими військами було покладене на гетьмана М. Ханенка. На його бік почали переходити окремі козацькі полки. Так, у березні 1672 р. в Корсуні вибухнув бунт проти П. Дорошенка, у зв'язку з чим козаки просили заступництва у М. Ханенка. Знову під владу свого колишнього полковника перейшов Уманський полк. М. Ханенка підтримали також Могилівський, Тарговицький, Брацлавський і Корсунський полки. Він вислав посла до П. Дорошенка з пропозицією прибути на річку Росаву, де мала відбутися козацька рада. Але П. Дорошенко, побоюючись втратити булаву, відмовився від цієї пропозиції.

Разом з тим турецький султан розпочав підготовку до великого походу проти Польщі на допомогу своєму українському підданому. Влітку 1672 р. майже 270-тисячна турецька армія (до неї входили підрозділи османських васалів) перейшла Дністер і оволоділа Поділлям³². Для з'єднання з нею під Кам'янець вирушив П. Дорошенко з полками, які нараховували 27 тисяч воїнів. М. Ханенко з 18-тисячним військом виступив з Ладижина, щоб завадити пересуванню загонів свого противника і його об'єднанню з армією падишаха. Під селом Четвертинівкою, що на правому березі Бугу, відбулася битва, яка завершилася поразкою козаків М. Ханенка. Сам гетьман з двома полками ледве встиг відійти до ладижинського замку. Сердюцькі загони П. Дорошенка й татарська орда тримали в облозі Ладижин чотири тижні, але так і не здобувши його, змушені були відступити. Гетьман М. Ханенко з прихильниками втік до Білої Церкви, звідки багато разів посилав листи до московських воєвод з проханням надати йому військову допомогу, видавав універсали до запорожців і жителів м. Переяслава про спільні дії проти «невірних».

Не дочекавшись підтримки з Москви, він поповнив свої загони козаками Білоцерківського полку й вирушив на з'єднання з коронним гетьманом Я. Собеським, який на Галичині продовжував воювати з турецько-татарськими військами. Спільними силами гетьманам вдалося розбити великі татарські чамбули під Краснобродом, Комарним та іншими західноукраїнськими містечками. 20 липня М. Ханенко одержав наказ від короля послати під Кам'янець-Подільський «тисячу-півтори добрих молодців» на допомогу місцевому гарнізону. Однак під ударами армії турецького султана 27 липня 1672 р. оборонці Кам'янця капітулювали, після чого майже всі полкові міста Правобережжя присягнули на вірність П. Дорошенку. М. Ханенко із родиною знайшов притулок у Польщі. На деякий час його військово-політична діяльність на теренах Правобережної України припинилася.

У серпні П. Дорошенко мав аудієнцію у Мегмеда IV, де, очевидно, той дозволив йому брати участь у турецько-польських переговорах. Українські представники були постійно присутні

під час підготовки договору між Стамбулом і Варшавою у Бучачі. Вимоги гетьмана Дорошенка до Речі Посполитої, які він оголосив туркам були такими: 1) кордони України окреслити по ріках Лабунь і Горинь; 2) віддати йому всі гармати, що знаходилися у польських фортецях; 3) віддати ту частину артилерії, яку Руський воєвода забрав з Чигирина; 4) щоб не було іншого митрополита, а до юрисдикції Й. Тукальського належали всі православні церкви в Польщі; 5) щоб усі уніатські церкви були знищені, а ті, де були колись православні церкви, а нині збудовано костьоли, були віддані³³. В листопаді український гетьман отримав грамоту від султана на підтвердження його прав щодо володіння Україною у статусі османського підданого. Цим документом закріплювалися положення Бучацького миру між Польщею і Туреччиною, укладеного в жовтні 1672 р. Мегмед IV також вручив П. Дорошенку золоті булаву і кафтан. Турецькі кафтани були вручені і тридцяти козацьким старшинам. 24 грудня 1672 р. П. Дорошенко повернувся до Лисянки, залишив при собі 4 мурз, а інших відпустив до Криму.

Слід відзначити, що положення Бучацького миру, з одного боку, були певною дипломатичною перемогою П. Дорошенка (адже Річ Посполита вдруге у практиці міжнародних договорів відмовлялася від значної частини України на користь суперника та визнавала владу українського гетьмана), з іншого – не виправдали його сподівань на допомогу султана у відвоюванні прав у польського короля та московського царя на всю територію України (під владою П. Дорошенка опинилася Брацлавщина і Південна Київщина, Поділля перебувало під владою Туреччини, Волинь, Північна Київщина й Галичина залишалися у складі шляхетської Польщі). Тому з 1672 р. розпочався поступовий відхід П. Дорошенка від турецької протекції. Виявилося, що Мегмед IV нічим не відрізняється у своїй політиці щодо Українського гетьманату від монархів Польщі та Московії. Це яскраво засвідчує факт проголошення провінцією Османської імперії (еялетом) Західного Поділля з центром у Кам'янці. Однак турецькі гарнізони ввійшли не лише до західноподільських міст, але й до східних – Брацлава та Кальника. Розпочалися утиски місцевого православного населення у релігійній сфері. І хоча після звернення Дорошенка до Мегмеда IV, останній у січні 1673 р. видав спеціальний диплом-«берат», в якому говорилося: «в містах і осадах Українського еялету, котрі знаходяться під його (П. Дорошенка – Т.Ч.) владою, не сміє ніхто чинити утиски церквам»³⁴, це не зняло напруги у відношенні українців до присутніх на їх землях турецького війська та урядовців. Не було досягнуто й найголовнішої мети П. Дорошенка – об'єднатися з Лівобережною Україною, адже плани Порти здійснити похід на Київ та надання султаном військової допомоги для підкорення «задніпровської» території Українського гетьманату так і залишилися на папері.

Як свідчили сподвижники П. Дорошенка, той «сам лютує, що піддався турчинові». В Україні, зокрема на волинських землях, поширилися чутки про те, що гетьман хоче відмовитися від зверхності султана. Невдоволення султанським протекторатом та перебуванням в Україні татарської орди спричинило до масове невдоволення українського люду.

У цей час польський король видав універсал до козацького війська М. Ханенка з дозволом повернутися в Україну. У квітні 1673 р. М. Ханенко вирушив на Волинь. Джерела свідчать, що при ньому було 12 тисяч козаків. 23 квітня гетьман знову написав листа до царя, прохаючи підданства. Московський уряд відповів, що коли М. Ханенко стане єдиним гетьманом Правобережної України і з усіма козаками, які перебувають у королівському й турецькому підданстві буде проситися «під високу руку», то Москва його прохання задовольнить.

У червні 1673 р. на Генеральній раді під Росавою правобережні козаки заявили протест проти П. Дорошенка. Зокрема, Уманський полк та й самі жителі Умані знову відійшли під владу М. Ханенка. Окремі правобережні полковники робили спроби перейти на Лівобережжя під «високу руку» царя. Все це змусило П. Дорошенка продовжити переговорний процес з представниками Речі Посполитої і вимагати від них примирення на основі положень Гадяцької угоди 1658 р. Про це йшлося під час двох зустрічей з Й. Шумлянським (квітень і червень 1673 р.) та неодноразових зверненнях П. Дорошенка до Я. Собеського й інших польських урядовців³⁵. Але навіть під загрозою наступу багатотисячної султанської армії провідні політики Речі Посполитої не йшли ні на які поступки українському гетьману.

11 вересня полки двох правобережних гетьманів М. Ханенка та П. Дорошенка зійшлися в бою під мурами Києва з боку Печерського монастиря. М. Ханенко зазнав поразки і подався на Січ, де його раніше завжди підтримували. Однак цього разу запорожці невдачу вже не прийняли.

Претензії на Правобережжя не полишала й Московська держава, підбурюючи, одночасно лівобережне козацтво. 17 червня 1672 р замість скинутого з гетьманства Д. Многогрішного Лівобережним гетьманом обрано І. Самойловича. Його кандидатуру підтримали царські воєводи. І. Самойлович поставив собі за мету об'єднати під своїм регіментом Правобережну і Лівобережну Україну. Тому розпочав активну боротьбу проти правобережного гетьмана П. Дорошенка. Зокрема з початком 1674 р. спільне військо лівобережного гетьмана І. Самойловича та царського воєводи І. Ромодановського здійснило похід у Правобережну Україну. До їх війська приєднався й М. Ханенко, який на початку березня того ж року спільно з Київським, Канівським, Лубенським, Білоцерківським полками розбив під Лисянкою загін брацлавського полковника Григорія Дорошенка. Останній після битви заховався у Лисянському замку. Проте, жителі м. Лисянка, протестуючи проти свавілля татар – союзників П. Дорошенка, повстали і убили його брата Григорія³⁶. За іншими джерелами Григорій Дорошенко прибув у Лисянку із загоном татар. Місцеве населення повстало проти них. Повстанці зв'язали Григорія Дорошенка і відправили 4 березня 1674 р. до Переяслава³⁷.

Проте розгром загону Г. Дорошенка ще більше послабив позиції самого М. Ханенка. Тоді ж поблизу Лисянки, на раді правобережного козацтва М. Ханенко прийняв рішення про передачу булави на користь лівобережного гетьмана І. Самойловича. Рішення було реалізовано 17 березня 1674 у м. Переяславі на Генеральній Раді козацької старшини³⁸.

5 серпня 1674 р. майбутній гетьман Іван Мазепа, якого полонили і передали на допит у Москву Запорозькі козаки, розповідав, що козацька старшина Лисянки заявила про вихід міста з-під влади П. Дорошенка, і запропонувала останньому наслідувати їхній приклад і на козацькій раді в Корсуні взяти підданство російського царя. Петро Дорошенко відправив з Мазепою лист-відповідь до Лисянської старшини де зазначав, що він не проти їх пропозиції, якщо його визнаватимуть правобережним гетьманом. І. Мазепі на словах Дорошенко доручив передати, що коли у Корсуні ради не буде, то потрібно прямувати до іншого міста. Мазепа ради у Корсуні не застав і відправився до Переяслава. Там також козаки не зібралися на раду. Тоді він передав листи Дорошенка боярину Г. Ромодановському. В цей час до Дорошенка прибули послы від кошового запорозького козацтва І. Сірка і повідомили, що запорозьке козацтво має намір приєднатися до нього, просить не брати підданство російського царя, залишатися правобережним гетьманом і пропонує П. Дорошкові приїхати на Запорозьку Січ. П. Дорошенко сам на Січ не поїхав, а послав туди чигиринського козака Бережецького. Коли той приїхав на Січ, запорожці вислали до Дорошенка знатного козака Носа. Чи була укладена угода П. Дорошенка із запорожцями невідомо. Проте відомо, що П. Дорошенко 25 травня 1674 р. відмовився присягнути на вірність царю³⁹. Але які б там не були дії лисян, вони, мабуть, викликали гнів гетьмана, і він віддав Лисянку туркам на пограбування, які зразу ж вирушили її нищити. Однак, московська армія під командуванням воєводи Г. Ромодановського та козацькі полки на чолі з гетьманом І. Самойловичем, прихилиючи до себе міста Правобережної України (деякі здавалися добровільно) були вже поблизу Лисянки. Тому турки відступили. Біля містечка Сороки вони перейшли Дністер і одинадцять днів тримали облогу міста, потім взяли Куничне і пішли далі. Російсько-козацькі війська Г. Ромодановського та І. Самойловича, довідавшись про відступ турків від Лисянки і, сподіваючись, що вони повернули назад назавсім, повернули й собі від Лисянки назад до Дніпра. А щоб одержати точнішу інформацію про залишки турецьких військ, гетьман І. Самойлович відправив до м. Ладижин полковника Андрія Мурашка⁴⁰.

Серпень 1674 р. знаменувався черговим приходом на Правобережжя великого війська Мегмеда IV. У той час турки здобули міста Кусницю, Стіну, Куничне та інші й підійшли до Ладижина⁴¹. Ладижинці, побачивши турецьке військо, здалися після переговорів. Склали зброю і 800 козаків. А. Мурашко нізащо не хотів здаватися і тримався кілька днів. Одна звістка повідомляє, що всіх мурашківців було перебито, інша – про те, що А. Мурашко здався, коли в нього залишилося 12 чоловік війська. Його скарали за те, що він сміливо і непоштиво вилаяв візира. 25 серпня 1674 р. було зруйновано і спалено м. Умань. На уманському березі загинуло від шабель ворога сім тисяч військового люду⁴². Гетьманське управління П. Дорошенка над більшою частиною правобережних земель було відновлено. 5 вересня того ж року гетьман мав прийом у султанському шатрі поблизу Умані. Тут Мегмед IV вручив йому на знак своєї приязні кафтан, оксамитову соболіну шапку, кілька породистих коней, а також (вже другу) золоту булаву. Таким

чином П. Дорошенка й надалі погоджувався бути володарем частини України від імені султана Османської імперії⁴³.

Після такого погрому турки ще півтора тижні стояли то в Уманському, то в Ладжинському повітах. Зібравши данину хлопцями та дівчатами і задовольнившись тим своє ненаситне бажання, вони вже не тягнулися до Лисянки, а повернули через Волоську землю до Дунаю, далі в Туреччину до своїх жител на зиму, розоривши по дорозі Тростянець, Бершадь, Маньківку, Тульчин та інші міста. Проте масовий відхід жителів Лисянки та округи на Лівобережжя та виникнення в місті голоду дають підстави допускати, що окремі турецько-татарські загопи добралися до Лисянки і спустошили її. Край опустів, тільки по лісах ховалися загопи лисянських стрільців⁴⁴.

Невдовзі турки покинули Україну, натомість на її землі черговий наступ здійснило коронне військо на чолі з новопроголошеним королем Речі Посполитої, колишнім великим коронним маршалком Я. Собеським⁴⁵. Невдовзі його військо відвоювало у П. Дорошенка Могилів, Брацлав та інші міста Правобережжя. Зважаючи на військові успіхи поляків, гетьман у грудні 1674 р. вислав до королівської резиденції своїх послів, які мали просити Яна III Собеського призначити комісарів для проведення польсько-української комісії з укладення спільної угоди. Як не дивно, але король відразу ж відгукнувся на пропозиції П. Дорошенка й вислав до Чигирини своїх представників – відомого єпископа Й. Шумлянського та полковника королівської гвардії визначного дипломата С. Морштина. Вони мали одержати від гетьмана чіткі й остаточні запевнення в тому, що він назавжди відмовляється від турецької протекції, адже у Варшаві ходили чутки про піддання П. Дорошенка королю лише на період зими, після чого він знову, як гадалося, повернеться до зверхності султана. Ці чутки мали правдиву основу, адже про всі свої зносини з королем та його послами гетьман повідомляв до Стамбула.

Діставши звістку про те, що Ян III Собеський, незважаючи на початок мирних переговорів, готується до походу на Чигирин, П. Дорошенко вирішив відмовитися від укладення двосторонньої угоди з Річчю Посполитою і висунув концепцію скликання тристоронньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка оголошувала б гетьмана князем України під подвійною протекцією Туреччини і Польщі. Український гетьманат мав виступати у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами⁴⁶. Турецька протекція (до речі, як і будь-яка інша) була необхідна Дорошенкові лише для того, щоб «мати для себе удільне князівство» – свідчили відомості зі Львова за липень 1675 р. У королівській канцелярії у той час, хоч і жартома, називали українського гетьмана не інакше, як «напівкнязем». Власне цей жартівливий титул якнайкраще підходив П. Дорошенкові з огляду на те, що він був фактично «удільним» господарем частини України, але не мав на неї династичних прав.

Але і цей проект трансформації гетьманату в Українське полівасалітетне князівство П. Дорошенкові не вдалося втілити в життя, а тому він знову повернувся до апробованих, хоча (як засвідчувала багаторічна практика) безперспективних договірних стосунків з Польською короною. У лютому 1675 р. він вислав до Варшави разом з польським посольством Й. Шумлянського так звані Чигиринські пункти, які, в основному, опиралися на положення Гадяцької угоди. Згідно з ними український гетьман мав перебувати на таких самих правах як і Великий литовський князь у межах польсько-литовсько-української федерації. Але вже вкотре ці домагання були відхилені королівським урядом. Тому гетьман посилав до султана Мегмеда IV посольство на чолі з генеральним писарем М. Вуяхевичем і полковником Г. Гамалією. Ті мали просити у султана допомоги для походу на Лівобережжя та підтвердження султаном гетьманських повноважень П. Дорошенка. 28 березня османський монарх видав спеціальний універсал (*ferman*) до «володаря-обранця Християнської нації і трьох частин козацтва», в якому наголошувалося на тому, що у відповідь на прохання українських дипломатів султан «приймає це звернення за умови, що Він (Дорошенко – Т.Ч.) справедливо служитиме згідно з наказом, виданого мною⁴⁷. Чесно дотримуватиме своїх слів протягом того часу, який він вирішив перебувати під нашим протекторатом». Мегмед IV підтверджував попередні васальні зобов'язання Українського гетьманату щодо надання своєму сюзеренові у разі потреби необхідної кількості війська. Натомість у фермані нічого не говорилося про грошову данину.

Невдовзі війська Османської імперії та Кримського ханату знову прийшли на Правобережжя, але їхні дії спричинили лише до руйнації й так вже знекровленого довголітніми війнами краю та сприяли падінню авторитету гетьманської влади П. Дорошенка серед мешканців Брацлавщини та Південної Київщини. У містах Правобережжя посилювалися виступи проти

протурецької політики П. Дорошенка. Та й сам гетьман неодноразово висловлював своє невдоволення турецьким і татарським воєначальникам. «Неслухняність» українського правителя вже стала непокоїти високий диван і ханський уряд, які мали бажання змінити сильного гетьмана на більш податливого козацького провідника. По суті, влітку 1675 р. завершилися відносини Чигирини із Стамбулом, причиною чого стала взаємна недовіра обох сторін. 10 жовтня того ж року гетьман П. Дорошенко склав присягу на вірність московському цареві, а його посольство у Москві просило Олексія Михайловича про збереження за П. Дорошенком гетьманської посади. В той же час протягом першої половини 1676 р. правобережний володар надсилав листи до Стамбула із запевненням у своїй вірності та проханнями про надання військової допомоги проти Польщі. Отже, як бачимо, наприкінці свого правління український гетьман визнавав одночасну протекцію вже трьох монархів – польського короля, турецького султана і московського царя.

Таким чином, у 1675–1676 рр. зазнала остаточного краху політика гетьманського уряду П. Дорошенка щодо одночасної підлеглості України двом монархам. Причиною цього були не лише намагання обох сторін – польського короля і турецького султана – інкорпорувати Український гетьманат на Правобережжі, але й діяльність самого гетьмана, який попри великі зусилля так і не зміг сконсолідувати козацьку старшину, «чернь» та «поспільство» навколо ідеї непідлеглості України. Турецька протекція (як і будь-яка інша) була необхідна П. Дорошенкові лише для того, як засвідчували тогочасні документи, щоб «мати для себе удільне князівство». Серед старшинських кіл повноваження українського гетьмана порівнювали з монаршими. Фактично, на той час, використовуючи апробовану попередниками зовнішньополітичну модель, гетьман П. Дорошенко став удільним господарем великої частини України. Сучасник і політичний супротивник П. Дорошенка, правобережний гетьман М. Ханенко у 1669 р. говорив про те, що його ворог «виправляє собі вічне гетьманство у сусідніх монархів» і хоче володарювати на зразок господарів Волоського і Молдавського князівств⁴⁸. Сам П. Дорошенко та його старшина неодноразово заявляли про своє бажання правити в Україні так само як молдавські та волоські князі або ж кримські хани. Оцінюючи українські вимоги під час підготовки Острозької комісії 1670 р., польський підканцлер Ольшевський зазначав, що гетьман П. Дорошенко разом зі своїми прихильниками хоче «народ руський і провінцію руську зробити самостійною і незалежною».

Добровільний перехід одного з найбільш вірних послідовників принципів зовнішньої політики Б. Хмельницького на бік російського монарха і здача ним булави (це відбулося 16 вересня 1676 р.) І. Самойловичу стало своєрідною відповіддю на питання вирішення династичними дворами Європи міжнародно-правового статусу Правобережної України. Хоч такі дії гетьмана Петра Дорошенка, на нашу думку, були спричинені швидше розпачем політичного діяча, ніж наперед запланованою акцією.

Діяльність протягом 1669–1674 рр. на Правобережній Україні ще одного гетьмана – Михайла Ханенка, який перед тим довгий час був уманським полковником, сприяла визнанню його польським королем. Однак панівні кола Польщі не виявили одностайності в підтримці М. Ханенка. Коронний гетьман Я. Собеський та підканцлер Ольшевський висловлювалися проти визнання його єдиним гетьманом Правобережної України. Очевидно, саме тому король не віддав булави козацьким послам С. Богаченку, Г. Пелеху, З. Білому, які отримали від нього інші козацькі клейноди та двадцять тисяч злотих. Козацька рада в Корсуні, яка відбулася 2 лютого 1671 р., висловила протест проти дій М. Ханенка та запорожців у зв'язку з Острозькою комісією⁴⁹. На раді зазначалося, що острозькі умови повертають Україну до її стану перед війною, розпочатою Б. Хмельницьким. Старшина, яка підтримувала П. Дорошенка, відмежувалася від ухвалених в Острозі рішень і заявила, що не допустить приходу польської шляхти на українські землі.

В українсько-турецько-польській війні 1672–1676 рр. саме козаки М. Ханенка відіграли вагомий роль у розгромі турецького війська. «Під Хотином, коли Я. Собеський бив з козацькою допомогою турків, турчин найгірше узявся на тих козаків..., які трималися поляків з Ханенком і виявилися при хотинській поразці для нього найголовнішими супротивниками»⁵⁰, – писав літописець Самійло Величко про Хотинську битву, яка відбулася 10–11 листопада 1673 р. Перемога військ Речі Посполитої вражала – лише чотири тисячі турків вціліли і відійшли до Кам'янця. Хотинська битва стала першою перемогою після довгих років поразок польської армії. Вона мала великий європейський резонанс і сприяла обранню Яна Собеського на польський трон. Разом з тим, вона не розв'язала довголітнього польсько-турецького конфлікту на Правобережній Україні. Хоча окремі сотні, якими раніше керував М. Ханенко, продовжували традиції П.

Конашевича-Сагайдачного під стінами подільської фортеці, але сам гетьман у цей час перебував далеко від Хотина.

Зважаючи на глибоку обізнаність Українського гетьманату щодо стану справ у Східній Європі, московське дипломатичне відомство весь час радилося з урядом Лівобережної України. У листопаді 1677 р. стольник Карандеєв запропонував І. Самойловичу «порадитися із старшиною про військові та інші справи свої, які будуть до укладення польських договорів, а наперед... прислати статті»⁵¹. Генеральному писарю В. Кочубею, який віз українські пропозиції до Москви доручили сказати царю Федору про те, що не може бути ніякої мови з польськими послами про уступлення Речі Посполитій якої-небудь частини Правобережної України, а особливо Києва і Чигирина. Московський цар у своїй грамоті до лівобережного гетьмана у січні 1678 р. стверджував, що всі правобережні міста, відвойовані у турків, ніколи не будуть віддані Польщі. Він обіцяв, що прислані українським гетьманом статті впишуть до інструкції московським послам. Крім того, на Україну постійно присилатимуть «списки з їхніх розмов з поляками». У червні 1679 р., відповідаючи на запит царя про вибір міжнародного партнера, Самойлович писав до Москви про неприйняття лівобережним урядом ідеї московсько-польського союзу. Гетьман настійливо радив укласти мирний договір з Туреччиною.

Для укладення мирного договору з Портою і Кримським ханством у листопаді 1680 р. до Бахчисарая у складі московського посольства вирушив представник гетьманського уряду С. Ракович, що мав право дорадчого голосу. Перед тим стольник В. Тяпкін, який по дорозі до Криму зупинявся у Батурині, вислухав пропозиції гетьмана І. Самойловича щодо конкретного змісту майбутнього договору. Однак після підписання Бахчисарайської угоди і особливо після отриманого з неї «списку» у серпні 1682 р. лівобережний гетьман висловив незадоволення цими постановами. Він відверто писав до Москви: «із списку з затвердженої султанової грамоти... чиниться нам дуже досадливо і шкідливо...». Невдовзі посол Тяпкін звітував перед царями: «Гетьман Самойлович просив нас, щоб донесли Й.Ц.В... за відняття честі його обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Султана Турського, указав бути тим всім народом бути єдиним під його Гетьманською владою і булавою»⁵².

У грудні 1683 р. гетьман Самойлович відмовився від пропозиції царського уряду прислати українських представників на засідання московсько-польської комісії у Каджині. Це було своєрідним протестом лівобережного правителя проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, на прикладі попередніх переговорів в Україні добре знали чим закінчуються такі «запрошення». Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України І. Самойлович передає царським послам – «...земля на тій стороні Дніпра українська і в ширину і в довжину»⁵³. Під натиском дипломатичної служби Гетьманщини московський цар у зверненні до польського короля в червні 1684 р. як аргумент висунув тезу про те, що ще Б. Хмельницькому були віддані не тільки міста і містечка поблизу Києва, але і вся територія по Случ і Горинь.

Незважаючи на офіційну прихильність московського уряду до намагань гетьмана повернути втрачені території під свою владу, проблема Правобережної України не вирішувалася належним чином. Саме тому І. Самойлович змушений був підтримувати таємні від царів зовнішні стосунки з Кримським ханством і навіть своїм ворогом – Польщею. У квітні 1684 р. лівобережний гетьман наказував полковнику І. Новицькому: «...хочемо, щоб про виправу цих посланих (до кримського хана) мало хто відав»⁵⁴. Дуже негативно на Лівобережній Україні сприйняли звістку про виїзд до Москви великого посольства К. Гжимультовського для підписання «Вічного миру». Українська дипломатія розуміла, що такого миру можна досягти лише за рахунок поділу України. Діставши звістку відомість про польське посольство, Самойлович звернувся з спеціальним меморіалом, у якому пропонував московському уряду вимагати у короля не тільки подніпровські землі, й Поділля, Волинь, Підляшся, Червону Русь та Засожжя.

Незабаром лівобережний гетьман висловив протест проти укладення московсько-польського договору. У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г. Самойловича та І. Мазепу з настійливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. Результатом активного втручання гетьманської влади у переговорний процес став запис у сьомій статті все ж таки укладеного «Вічного миру» про відкладення на невизначений термін питання щодо належності правобережних земель «від містечка Стайок, униз до Дніпра по річку Тясму, а саме: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольне,

Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин». Царське посольство, яке вирушило до Польщі у липні 1686 р., одержало письмову інструкцію від царя, де зазначалося, що за настійливими домаганнями гетьмана І. Самойловича потрібно всілякими засобами добиватися повернення «пустих земель».

Зі свого боку, український гетьман також звертався до польського короля з проханням повернути Правобережну Україну. У листах до Яна III Собеського він стверджував, що Правобережжя дісталось московському царю від султана і було здобуте його сином Семеном у Ю. Хмельницького, внаслідок чого з'єдналося з рештою України. Лівобережний правитель переконував польського короля: «А як на тій чигиринській (стороні) Дніпра... землі від віку власніть Війська Запорозького... всі і дальші края за перших гетьманів належали до Булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак з сьогоднішнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх в сторону Й.К.М. уступивши, так ми без спору і учинили. Але ж вони нам прилегли і належать...»⁵⁵.

Польський канцлер М. Огінський писав до Москви: «ще перо на трактатах не висохло, а лівобережний гетьман перейшов на Правобережжя, займаючи королівські володіння, йменуючи себе удільним князем». Ян III Собеський скаржився царю, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і «якусь собі удільність як другий Хмельницький ... вживає»⁵⁶. При цьому король посилався на особисті листи І. Самойловича до Варшави. Крім того, польські урядовці звинувачували українського гетьмана у зносінах з кримським ханом, метою яких повинно було стати укладення військового союзу проти Речі Посполитої і Московської держави. Цілеспрямована зовнішня політика І. Самойловича, що розходилася із прагненням Москви зберегти мирні відносини з Польщею, стала, безперечно, однією з причин його зміщення з посади гетьмана Лівобережної України у 1687 р.

Згідно з Коломацькими статтями, укладеними між новообраним гетьманом І. Мазепою та московським урядом у липні 1687 р. Український гетьманат повинен був «по тих же договорах («Вічним миром») уступлено в сторону королівської величності Польської і в ті місця не втупати й до порушення договорів ніяких причин не давати». На відміну від свого попередника у питанні зовнішньої політики І. Мазепа спочатку йшов тільки у руслі московської дипломатії. Разом з тим він міг впливати на позицію московського двору в російсько-польсько-турецьких відносинах і в такий спосіб коригувати свої зовнішньополітичні заходи.

Коли у 1692–1693 рр. правобережний полковник С. Палій знову звернувся до Мазеви з проханням прийняти його «під гетьманську булаву», лівобережний гетьман, усвідомлюючи, що від московського царя прийде негативна відповідь, намагався «залякати» Петра I тим, що правобережні козацькі полки піддадуться «бусурманові»⁵⁷. Крім того, посилаючись на лист Палія, гетьман сповіщав про небезпеку військового нападу Польщі і можливість народного повстання на Правобережжі, що також мало підштовхнути російський уряд звернути свою увагу на правобережні землі. Але така тактика гетьманської влади не приносила бажаних результатів.

Крім специфічних відносин з російськими царями, лівобережний уряд підтримував дипломатичні стосунки з Польщею, Туреччиною, Кримським ханством, Волошським та Молдавським князівствами і володарями Білгородської орди. Хоча про всі ці зносини повідомлялося до Малоросійського приказу у Московщину, І. Мазепа в офіційних стосунках з іншими країнами не приховував свого бажання повернути Правобережну Україну. У листі до Белзького воєводи А. Синявського у 1693 р. він писав: «...волю я до повороту свого гетьманського, одержуючи Україну (Правобережну) під свою владу»⁵⁸. Такі ж наміри І. Мазепа підтверджував у приватній розмові з посланцем польського короля К. Ісаровичем у грудні 1694 р. – «...кордони я собі ті осаджу, бо читав пакти»⁵⁹ – говорив він послу, маючи на увазі зайняття своїми військами території правобережного Подніпров'я, доля якої за «Вічним миром» так і не була вирішеною.

Проблема об'єднання України частково була вирішена під час Північної війни 1700–1721 рр., коли за наказом російського царя війська І. Мазеви у 1704 р. вступили на Правобережжя і рушили на з'єднання з королем Августом II. Таким чином до 1708 р. українські землі перебували під владою одного гетьмана. Однак, зважаючи на політику Росії щодо все більшого обмеження політичної автономії Українського гетьманату, І. Мазепа змінює свої дипломатичні пріоритети. Спочатку він налагодив контакти з противником Августа II ставленником Швеції й «альтернативним» королем Польщі С. Лещинським, а в 1707 р. зробив спробу нав'язати контакти з шведським королем. У листопаді наступного року гетьман приєднався до військ Карла XII

Густава, що вступили в Україну.

У 1709 р. був укладений українсько-шведський союз, який задекларував відмову І. Мазепи від російської зверхності та прийняття шведського протекторату⁶⁰. Це мало забезпечити державні права України, «права та свободи» його станів. Перемога Росій у війні з Швецією та Україною перекреслила дипломатичні плани Мазепи і змусила його залишити межі батьківщини. Курс гетьмана І. Мазепи на визнання шведської протекції продовжив його наступник П. Орлик. Вже саме його обрання на гетьманство відбулося за активної підтримки шведського короля. У травні 1710 р. Карл XII Густав документально підтвердив свої повноваження як протектора України та гетьманської влади, затвердивши своїм актом знамениту Українську конституцію, що була укладена між П. Орликом і старшиною.

Перейшовши під захист шведської корони, П. Орлик розпочав переговори з кримським ханом Девлет-Гіреєм і вислав своїх послів до Туреччини, де ті з допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаєра добилися у султана Агмеда III оголошення війни Росії. Ці дипломатичні заходи гетьмана мали завершення в укладеному в січні 1711 р. українсько-татарського договору. У ньому визнавалося, що «хай вона [Україна] – буде вільним народом»⁶¹. Ця угода мала чітко виражений антиросійський характер і передувала спільному походу П. Орлика та Девлет-Гірея (а також польських хоругв Ю. Потоцького) на Правобережну Україну наприкінці січня того ж року.

На свій бік П. Орлик також намагався залучити лівобережного гетьмана І. Скоропадського. Зокрема, він звернувся до нього з пропозицією об'єднати зусилля з метою подолати розкол України та звільнити її від російської присутності.

Уважно вивчивши зміст листа П. Орлика до І. Скоропадського, можемо стверджувати, що в ньому закладена програма-максимум політичних бажань наступника І. Мазепи: використати зверхність Стокгольма й Стамбула лише як засіб до удільності України. «Не йміть віри тим, – звертався П. Орлик до лівобережного гетьмана, – що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні, Блискуча Порта, його Величність Король шведський і хан кримський уже між собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність, але була б назавше самостійною...»⁶². Звичайно, опоненти можуть заперечити: мовляв, П. Орлик задля того, щоб перетягнути на свій бік лівобережні козацькі полки, міг сказати й не таке. Однак зважимо на те, що протягом наступних десятиліть П. Орлик не раз висловлювався в такому сенсі, зокрема, у зверненнях до багатьох тогочасних монархів Європи.

На жаль, І. Скоропадський, зважаючи на попередній гіркий досвід І. Мазепи, не тільки не підтримав починань молодого гетьмана, а, навпаки, вислав на Правобережжя козацькі підрозділи для боротьби з П. Орликом⁶³. Однак на початку 1711 р. військо лівобережного генерального осавула Г. Бутовича було розбите орликівцями під Лисянкою⁶⁴. Після цього населення міст і містечок Правобережної України ще з більшою активністю підтримала П. Орлика⁶⁵. Після перемоги під Лисянкою П. Орлик з військом рушив до Білої Церкви⁶⁶. Проте 25 березня взяти місто приступом йому не вдалося. Одночасно війська міського гарнізону здійснили вдалу нічну вилазку, і козаки, не маючи достатньо гармат для облоги, відступили. Після цього союзники П. Орлика татари кинулися грабувати місцеве населення і захоплювати ясир. Орликівці відійшли до Фастова. Проте військо П. Орлика почало танути – люди кинулися рятувати від татар свої домівки. Одночасно на правобережжя всупило московське військо під командуванням Б. Шереметьєва. За таких умов П. Орлик відступив з України, похід зазнав поразки.

Після укладення 12 липня 1711 р. Прутського мирного договору між Туреччиною і Росією, який знаменував поразку Петра I у російсько-турецькій війні та відмову царя від Правобережної України на користь султана, П. Орлик на вимогу Агмеда III вислав до Стамбула посольство на чолі з прилуцьким полковником Д. Горленком. Українські дипломати повинні були укласти договір з Портою про перехід України під управління гетьмана П. Орлика за султанської протекції. Посольство мало з собою три варіанти інструкцій: у першому наголошувалося на тому, що українці є під захистом шведської корони; у другому висловлювалося бажання одержати заступництво султана; третій варіант не розголошувався і його тримав у себе член посольства генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити побажання П. Орлика лише за певних обставин⁶⁷.

Внаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії було укладено два договори між Україною і Туреччиною. Перший з них, що був оформлений наприкінці грудня 1711 р. забезпечував П. Орлику владу над «козаками обох боків Дніпра». Тобто під гетьманську булаву

мала відійти як Правобережна, так і Лівобережна Україна. Однак спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим (вони саме в той час перебували у Стамбулі) і, що найголовніше, виконання Петром I прутських домовленостей, змусили Агмеда III переглянути останні у новому варіанті від 16 березня 1712 р. У новому варіанті домовленостей вже не згадувалося про передачу українському гетьману Лівобережжя. Новоукладений мир між Росією і Туреччиною у 1712 р. викликав справедливий протест українського лідера П. Орлика. Він знову звернувся до турецького візиря, намагаючись якнайкраще аргументувати свою позицію, посилаючись на історичне право українських гетьманів володіти всією Україною. Разом з тим, як ніхто інший П. Орлик розумів, що отримання султанської грамоти на Правобережжя не вирішить проблеми утвердження там його влади.

Після насильної депортації короля Карла XII з території Османської імперії П. Орлик, хоча й змушений був номінально визнавати зверхність султана, однак був на нього дуже образений. Одночасно П. Орлик закликав Швецію укласти договір з польським королем. Проте й тут він зазнав поразки, причиною якої була не так військова неспроможність Орлика та його союзників, як результат міжнародної дипломатії: 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір з Річчю Посполитою, згідно з якою Правобережна Україна відходила до володінь польського короля⁶⁸.

Таким чином, міжнародно-правовий статус України в останній чверті XVII – на початку XVIII ст., зважаючи на геополітичні інтереси країн Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, постійно змінювався. Довготривала боротьба Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії, Кримського ханства, Шведського королівства та Лівобережної Гетьманщини за володіння Правобережною Україною завершилась на користь польського короля. Події 1711–1714 рр. призвели до втрати козацькою Україною більшої своєї частини – Правобережжя. Черговий розподіл ранньомодерної Української держави викликав надзвичайне послаблення та поступове поглинення Російською імперією державної автономії на Лівобережжі. Таким чином, з карти Центрально-Східної Європи остаточно зникає Український гетьманат, який був її складовою частиною та відігравав політичну роль у міжнародних відносинах того часу.

- ¹ Див.: Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). – К., 1999.
- ² Наливайко Д.С. Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648–1654 pp. // УІЖ. – 1969 – № 8. – С. 137–143; № 9. – С. 137–143; № 10. – С. 144–146; № 12. – С. 128–132; 1970. – № 1. – С. 138–140.
- ³ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648–1714 pp. – К., Нью-Йорк, 2003. – С. 50–51.
- ⁴ Чухліб Т. Хмельницький Богдан-Зіновій / Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К., 2004. – С. 290.
- ⁵ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 34.
- ⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995.
- ⁷ Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 291.
- ⁸ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934.
- ⁹ Чухліб Т. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. – К., 2003. – С. 68.
- ¹⁰ Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658–1659 pp. Автореферат... канд. істор. наук. – К., 1998.
- ¹¹ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660. – Lwów, 1922. – S. 256.
- ¹² Щербатюк В. Історія регіонів України: Лисянщина. – К., 2002. – С. 67; Щербатюк В.М. Виговський Іван Степанович / Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К., 2004. – С. 49.
- ¹³ Див. Скрипник І. Легенда про гетьмана І. Виговського: від Конотопу до Скиту Манявського. – Львів, 1996. – С. 142–144.
- ¹⁴ Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 pp.) – Кам'янець-Подільський, 2001.
- ¹⁵ Чухліб Т. Оборона Лисянки 1664 / Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К., 2004. – С. 183.
- ¹⁶ Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713 pp.). – К., 2004. – С. 112.
- ¹⁷ Чухліб Т. Опари Степана присяга / Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К., 2004. – С. 184.
- ¹⁸ Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1687 i jego geneza. – Warszawa, 1959; Ejusd. Między traktatem Andruszowskim a wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. – Warszawa, 1968.
- ¹⁹ Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. – Vol. 2. – Pars. 1. – Krakow, 1880. – S. 568.
- ²⁰ Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на польсько-російське Андрусівське перемир'я // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця ХУІІ ст.). – Вип. 3. – К., 2003. – С. 193–206.
- ²¹ Музей Національний ім. Кн. Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів (далі Чарт.). – № 402, арк. 615–633.
- ²² Див. Щербатюк В. Історія регіонів України: Лисянщина. – К., 2002. – С. 70.
- ²³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (Акты ЮЗР). – Т. VII. – Санкт-Петербург, 1872. – С. 30–31.
- ²⁴ Чухліб Т. Гетьман П.Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 199–209.
- ²⁵ Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. – К., 2006. – С. 249–282.
- ²⁶ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol. II. – Pars. I. – S. 674.
- ²⁷ Крип'якевич І. Під протекцією курфюрста. До історії політики П. Дорошенка // ЗНТШ. – Т. 117. – Львів, 1914. – С. 127–129.
- ²⁸ Tag-Register von dem Ffeld-Zug welchen die politische Armee unter dem Commando dess Ober-Feld Herrn und Reichsmarscalks, Herrn Johannis Sobieski durch Podolien an die Ukraina..anno 1671 // Archiwum komisji historyczney. – T. 1. – Kraków, 1878. – С. 210–261.
- ²⁹ Чухліб Т. Михайло Ханенко // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С. 317–330.

- ^{3 0} Щербатюк В. Універсал гетьмана Петра Дорошенка від 16 листопада 1671 // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К., 2004. – С. 283.
- ^{3 1} Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 388.
- ^{3 2} Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 228.
- ^{3 3} Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 168; Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorosenko a jeho turecka politika. – S. 39.
- ^{3 4} Акты ЮЗР. – Т. XII. – Санкт-Петербург, 1882. – С. 168.
- ^{3 5} Чарт. – Од. зб. 612, арк. 494.
- ^{3 6} Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 327.
- ^{3 7} Щербатюк В., Березовський О. Лисянка / Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К., 2004. – С. 135.
- ^{3 8} Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – М., 1858. – С. 251.
- ^{3 9} Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – Т. 2. – К., 1990. – С. 363–366.
- ^{4 0} Щербатюк В. Історія регіонів України: Лисянщина. – К., 2002. – С. 75.
- ^{4 1} Крикун М. Турецький похід на Правобережну Україну 1674 року // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 123–164.
- ^{4 2} Щербатюк В. Вказ. праця. – С. 76.
- ^{4 3} Чухліб Т. Гетмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К. – Нью-Йорк, 2003. – С. 138.
- ^{4 4} Щербатюк В. Там само.
- ^{4 5} Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С. 326.
- ^{4 6} Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 139.
- ^{4 7} Туранли Ф.Г. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 5/6. – К., 2001. – С. 334–340.
- ^{4 8} Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 356.
- ^{4 9} Степанков В. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави. – С. 308.
- ^{5 0} Величко С. Літопис. – Т.2. – К., 1991. – С. 167.
- ^{5 1} Цит. за: Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. – М., 1857. – Т. 8. – С. 294.
- ^{5 2} Статейный список стольника Василя Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. – Одесса, 1850. – С. 261–262.
- ^{5 3} Чухліб Т. Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672–1686 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 48–67.
- ^{5 4} Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. V. – Спб., 1853. – С. 176.
- ^{5 5} Головний архів давніх актів (ГАДА), м. Варшава. – Архів публічний Потоцьких, № 47, т.1, арк. 394.
- ^{5 6} Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Т. 6. – Спб., 1862. – С.150.
- ^{5 7} Величко С. Літопис. – Т. 2. – К., 1991. – С. 400–401, 406, 433.
- ^{5 8} Чарт. – Теки Нарушевича, № 183, арк. 829.
- ^{5 9} Бібліотека Ягелонського університету в Кракові. Відділ рукописів. – Од. зб. 1151, арк. 69–70.
- ^{6 0} Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. – К., Львів, 2002. – С. 66.
- ^{6 1} Чухліб Т. Міжнародні відносини і дипломатія Українського гетьманату після завершення Національної революції // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2006. – С. 424.
- ^{6 2} Цит. за: Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 489.
- ^{6 3} Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К., 1999. – С. 255.

- ^{6 4} Пазенко І. Історико-географічні і інші відомості про міста, містечка і села Київщини, Волині та Поділля. Зошит І (Київщина) // ІР НБ ім. В.І. Вернадського. Ф. 10, спр. 11721, арк. 18, 19; Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1993. – С. 145.
- ^{6 5} Щербатюк В. Вказ. праця. – С. 84.
- ^{6 6} Чухліб Т. Боротьба українського козацтва за об'єднання Право- та Лівобережної України // Історія українського козацтва. – Т. 1. – С. 529–530.
- ^{6 7} Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 307–320.
- ^{6 8} Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К. – Нью-Йорк, 2003. – С. 350.